

MƏDƏNİYYƏTİN İNTİBAHI – ŞƏXSİYYƏTİN TƏNƏZZÜLÜ?

Bəxtiyar Əliyev,

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Açar sözlər: *mədəniyyət, şəxsiyyət, mədəni müxtəliflik, milli kimlik, davranış modeli, enkulturasıya, dialoq*

Ключевые слова: *культура, личность, культурное многообразие, национальное я, модель поведения, энкультурация, диалог*

Key words: *culture, personality, cultural diversity, national self, model of behavior, enculture, dialogue*

GİRİŞ

Müxtəlif dövrlərdə hər iki fenomen – mədəniyyət və şəxsiyyətə fərqli yanaşmalar mövcud olmuşdur. İstər mədəniyyət, istərsə də şəxsiyyət tarixi təkamülün məhsulu kimi meydana gələrək biri-birini şərtləndirən və ayrılıqda mövcud olmayan reallığa çevrilmişlər. Əlbəttə, insanın təbii mühitdən tədricən özünü uzaqlaşdıraraq yeni bir mühitin yaradılmasına cəhdi, demək olar ki, uğurla nəticələndi. Bu uğur yeni mühit olan və yalnız insan üçün mövcud ola biləcək, onun inandığı bir gerçəklik-mədəniyyət formasında təzahür edərək insanın bütün həyatını dəyişdirmiş oldu. Əslində, bu, insanın öz mahiyyətini dəyişməsi, özünü yeni bir keyfiyyətdə görmək istəyi, özünün yeni məzmununda – şəxsiyyət kimi təzahürü idi.

Mədəniyyət və şəxsiyyət ayrılıqda mövcud olan fenomenlər deyil, yəni biri digərini şərtləndirən sabit və dəyişən amillər kimi nəzərdən keçirilə bilməzlər. Mədəniyyət – fərdlərin təbiət vasitəsilə biri-birlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və yeni münasibətlər sistemi-dir. Mədəniyyəti sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

S (fərd) – O (təbiət) – S (fərd) = M (mədəniyyət).

Lakin burada çox vacib olan bir sualı cavablandırmaq zəruridir. Fərdlər arasındakı münasibətlər onların təbii bəlgə münasibətlərini, yoxsa onların təbii münasibətləri bir-birlərinə olan münasibətləri şərtləndirir?

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ BİRGƏYAŞAYIŞ

Hər bir mədəniyyət müəyyən dəyərlər sisteminə malikdir. Bu dəyərlər onun daşıyıcısına kimlik probleminin həllində nə qədər zəruridirsə, başqa mədəniyyətin daşıyıcısı üçün bir o qədər əhəmiyyətsizdir. Deməli, şəxsiyyətin kimlik indikatoru və determinantı olan milli mədəniyyət digər mədəniyyətə şəxsiyyətin uyğunlaşmasını tam təmin edə bilməz. Belə olan halda ya şəxsiyyətdaxili, ya da mədəniyyətlərarası ziddiyyət qaçılmazdır. Bu ziddiyyət həll edildikdə gərginlik aradan qalxır və şəxsiyyətin uyğunlaşması təmin olunur. Ziddiyyət həll edilmədikdə isə “qarşıdurma” və ya “mədəniyyətlərin toqquşması” mexanizmi hərəkətə gəlir. Düşünürük ki, burada nə “qarşıdurma”, nə də “toqquşma” yoxdur. Mədəniyyətə daxilolma sadəcə olaraq təcridən sosializasiya, enkulturasıya, inkulturasıya, assimilyasiya proseslərində baş verir. Fərqliliyi, müxtəlifliyi isə bəzən “toqquşma” kimi başa düşürlər. Halbuki “yeniliklə” “köhnəlik” arasındakı ziddiyyət də “toqquşma” kimi başa düşülə bilər. Amma bu ziddiyyət əksliklərin vəhdəti kimi çıxış edərək inkişafa aparır. Həmin hadisələrin tədqiqinə çoxsaylı tədqiqatlar həsr edilmişdir. Bu məqalədə onların təhlilini qarşıya ayrıca vəzifə olaraq qoymadığımıza görə, o tədqiqatlara zərurət yarananda toxunacağıq.

Mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi həyatının əsası kimi onun inkişaf meyllərini müəyyənləşdirən inkişafetdirci qüvvədir. Əsrlər boyu əldə edilmiş təcrübə hər bir mədəniyyət çərçivəsində müxtəlif adət-ənənələrin təşəkkülünü şərtləndirmiş və kəsilməz proses olaraq davam etməkdədir. Mədəni tarixi inkişaf prosesində adət-ənənələrin bir qismi dayanıqlı inkişaf amilinə çevrilərək şəxsiyyətin və cəmiyyətin davamlı inkişaf meyllərini tənzimləyir. Sosializasiya prosesində fərd adət-ənənələri, sosial təcrübəni mənimsəyərək şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Şəxsiyyətin mədəniyyətdə sosial normalara çevrilmiş adət-ənənələrə uyğun olan düşüncə və davranış tərzı formalaşır.

Cəmiyyətdə baş verən proseslər, onlara çevik və adekvat münasibət isə ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyətdən asılıdır. Çünki siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi şüurunun inkişafının əsasında dayanır. Şəxsiyyətin cəmiyyətdəki fəal mövqeyi onun sosial-siyasi proseslərə hansı səviyyədə daxil olmasından asılıdır ki, bu da onun siyasi şüurunun inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Siyasi şüur insanın başqalarına olan münasibətlərinə, həmin münasibətlərin tənzimlənməsinə ciddi təsir edir, bir çox hallarda isə həlledici təsir göstərir.

Qloballaşma prosesi mədəniyyətlər arasında dialoqun yeni reallıqlarını

ortaya qoyur. Müasir şəraitdə ayrıca bir fərdin və ya mədəniyyətin qarşılıqlı anlaşma, dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsi, tolerantlıq olmadan inkişaf etməsi mümkünsüz görünür. Mövcud olan mədəni müxtəliflik vahid yeni davranış mədəniyyətini, o cümlədən siyasi davranış tərzini tələb edir. Şəxsiyyətin davranışı, onun şüuru, o cümlədən siyasi şüuru mövcud olan və yeni yaradılan maddi və qeyri-maddi mədəniyyət dəyərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ayrı-ayrı mədəniyyətlərin daşıyıcıları arasında əməkdaşlığı təmin etmək üçün onlar bir-birlərinin mədəni dəyərlərini adekvat qavramalı və qiymətləndirməlidirlər.

Mədəniyyət problemini araşdırmaq üçün ilk növbədə mədəniyyətin tarixi inkişafının məzmununa diqqət yetirilməli, müxtəlif tarixi dövrlərdə onun inkişaf qanunauyğunluqları və səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməli, mədəniyyətin insan fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmalıdır.

Qeorq Zimmelin mədəniyyət və moda haqqındakı fəlsəfi fikirləri bu gün də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətin formasının tarixən dəyişməsi, mədəniyyətdə münaqişə və böhran, mədəniyyət tarixində modanın sosial məna və əhəmiyyəti, ənənələrin və yeniliyin qarşılıqlı nisbəti kimi məsələlərin onun tərəfindən

dövriyyəyə gətirilməsi mədəniyyətin öyrənilməsində yeni istiqamətləri müəyyənləşdirdi (2).

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətləri səciyyələndirən, onların fərqliliyinə təsir edən ən əsas amillərdən biri dindir. Orta əsrlərdə, XIX əsrin sonlarına qədər dini, inancı dəyişmək ən ağır cinayət idi və buna görə insanlar öldürülür, yaxud da həmin cəmiyyətdən qovuluraq düşmən elan edilirdilər. Buna istər Qərbdə, istərsə də Şərqdə kifayət qədər faktlar var. Amma XXI əsrdə demokratiya, insan haqları və qloballaşmanın dərinləşməsi nəticəsində insanlar öz inanclarını açıq şəkildə dəyişir və bunu ictimaiyyətə bəyan edirlər. Əksər hallarda bu məsələyə münasibət dözümlü olur, bəzi hallarda isə inanlı insanların bir qismi və ya ruhanilər bunu sərt şəkildə pisləyirlər, dözümsüzlük nümayiş etdirirlər.

Qərbin fərdiyyətçiliyi və rasionallığı müəyyən dövrdə onun sürətli inkişafını təmin etsə də, XX əsrin ikinci yarısından onun hərəkətverici qüvvəsi səngimiş və Şərqin kollektivçiliyinin fərdiyyətçiliklə birləşməsi və irrasionallıqla rasionallığın vəhdətinə cəhd etməsi cəlbədicə olmuşdur. Bu gün Qərb Şərq mədəniyyətinin təsirindən nəinki kənarda deyil, hətta artıq bu təsirin altındadır. Şübhəsiz ki, İraqa Qərbin müdaxiləsi genişlənərək Şərqdə daha böyük coğrafiyanı

əhatə etməklə Avropaya irimiqyaslı miqrant axınına təkan verdi. Bu isə artıq dünyanın mədəni xəritəsini sürətlə dəyişdirməyə başladı. Hadisələr elə sürətlə baş verməyə başladı ki, artıq hadisə baş verdikdən sonra onun rəşional dərki başlayırdı. Belə bir vəziyyətdə mədəniyyətlərin sərhədlərində meydana gəlmiş “sürüşmələr” əvvəllər mövcud olan dünya mənzərəsini adekvat inikas etdirə bilməzdi. Yaranmış böhran münaqişələr və sivilizasiyaların toqquşmaları kimi nəzərdən keçirilsə də, əsl səbəb, əlbəttə, bu, deyildi.

Bir mədəniyyətin daşıyıcılarının kütləvi şəkildə digər mədəni məkana transferi yeni qarşılıqlı münasibətləri zəruri edirdi. Miqrantların mədəniyyəti haqqındakı təsəvvürlər, daha doğrusu, bir çox hallarda məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış stereotiplər yeni və gözlənilmədən yaranmış sosial şəraitdə adekvat davranış üçün qətiyyəti işə yaramırdı. Yerli əhali yeni şəraitdə davranışa hazır olmadığı üçün təbii ki, özünümüdafiə müxanizmləri işə düşür, qarşılıqlı təsir prosesində yeni biliklər əldə edilir və insanlarda yeni baxış və düşüncə tərzii formalaşmağa başlayırdı. Problem ondadır ki, Avropa dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin “düşündüyü” multikulturalizm siyasətinin yalnız sözdən ibarət olduğu aşkar edildi. Bundan qorxuya düşən bəzi siyasi liderlər tələm-tələsik bəyanatlar

verdikilər ki, Avropada multikulturalizm siyasəti iflasa uğrayıb. Əgər insanların birgəyaşayışı dini, irqi, mədəni tolerantlıq prinsipi əsasında qurulmursa, onda bu prinsip rəal həyat şəraitində nəinki işləyə bilməz, hətta çox ciddi qruplararası, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili münaqişələrə səbəb ola bilər və biz bu gün onun şahidiyik. Burada heç bir sivilizasiyalar toqquşmasından söhbət gedə bilməz.

Bəs, görəsən, mədəniyyətlərarası dialoq və mədəni müxtəliflik məsələlərinin həlli siyasi proseslərin xarakterindən nə dərəcədə asılıdır? Burada siyasi liderlərin, siyasi düşüncənin rolu varmı? Bu kimi suallara cavab tapmaq olduqca vacibdir.

Hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələri mövcuddur və ölkənin siyasi quruluşu, siyasi mədəniyyətin və siyasi davranışın təşəkkülü məhz onların üzərində qurulur. Keçid cəmiyyətlərində dəyərlər sistemi ciddi dəyişikliklərə məruz qalır, yeni sosial normalar formalaşır və nəticə etibarii ilə şəxsiyyətin identikliyi, mənlilik şüuru, siyasi düşüncə və davranış tərzii ön plana keçir. Belə ki, şəxsiyyətin özünə münasibəti, ümumiyyətlə, münasibətlər sisteminin köklü şəkildə dəyişməsi, onun özü və ətraf mühit haqqındakı təsəvvürünün təşəkkülü, həmçinin, bu münasibətlər sisteminə öz yerini müəyyənləşdirməsi xeyli dərəcədə çətinləşir. Yeni münasibətlər sisteminə

şəxsiyyətin “Mənlik şüuru” tamamilə yeni məzmun kəsb edir.

Bir mədəniyyətin digər mədəniyyətdən üstünlüyü və ya bir fərdin digər fərddən üstünlüyü “mən – o”, “biz – onlar” dixotomiyalarını işə salır və bununla da insanın ikili münasibət sistemində (qorxu–maraq) balansı pozur, emosional gərginliyi artırır, yaşanan stress tənqidi və müstəqil düşüncəni zəiflədir, destruktiv davranışa rəvac verir. Maraqlıdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi bəyanatlarda bu vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsi, əksinə, onun təbliği getdikcə cəmiyyətdəki mövcud müvazinəti pozur, qütbləşməni antaqonist məcraya yönləndirir. Burada əsas psixoloji mexanizmlərdən biri konkret mədəniyyətdə əxlaq normalarının xarakterindən və onun uşağın tərbiyəsində tutduğu yerin önəmindən asılıdır. Əsas əxlaq kateqoriyaları olan “abırlı-həyalı” və “günahkarlıq” fərdin xalqın mədəniyyətinin adekvat daşıyıcısı olan şəxsiyyət kimi təşəkkülünə təsir edir. Xüsusilə də yeni tarixi məqamlarda, qloballaşmanın dərinləşdiyi bir dövrdə şəxsiyyətin böhranı mədəniyyətin böhranı ilə eyni vaxta təsadüf edə bilər. Bunu yalnız köhnə ilə yeninin mübarizəsi kimi nəzərdən keçirmək heç də düzgün olmazdı.

Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyeva 2011-ci il aprelin 7-dən 9-dək Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumundakı çıxışında demişdir: “Bu gün dünyada qarşıdurmaların və münaqişələrin sayı azalmır, əfsuslar olsun ki, artır. Əlbəttə, belə olan halda dialoq mövzusunə qatılan insanların – siyasətçilərin, dini və ictimai xadimlərin, alimlərin, sadə insanların, vətəndaşların sayı ildən-ilə artır. Bu da öz növbəsində gündəmə müxtəlif fərziyyələr, təkliflər, ssenarilər gətirir”¹.

Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri qarşılıqlı münasibətlər zamanı müəyyən hərəkətlər edir, fikirlər söyləyir, həyata baxışlarını ifadə edirlər. Bu zaman onlar bir-birlərinin hərəkətlərinin mənasını anlamağa çalışırlar. Çünki əksər hallarda edilən hərəkətlərin və ya ifadə edilən fikrin mənası üzdə deyil, daha dərin qatlarda olur, bəzən isə fəqli mədəniyyətlərdə fərqli mənalar verir. Başqa sözlə desək, onların düzgün qavranılması və başa düşülməsi yalnız həmin mədəniyyətin ənənəvi normaları, davranış və münasibət tipləri, düşüncə tərz-i kontekstində mümkündür. Başqa mədəniyyətin və ya “özgə” mədəniyyətin nümayən-

¹ <http://www.mehriban-aliyeva.org/az/article/item/979>

dəsinin davranışını başa düşmək üçün bilmək lazımdır ki, onun davranışı həmin mədəniyyət üçün nə qədər ənənəvi xarakter daşıyır. Ona görə ki, bir mədəniyyətin daşıyıcısı (etnofor) tərəfindən digər mədəniyyət normaları qavranılarkən və qiymətləndirilərkən, adətən, etnofor öz mədəniyyət dəyərlərindən çıxış edir. Etnofor hesab edir ki, onun mədəniyyətinin dəyərləri daha mükəmməl və əhəmiyyətli. Şübhəsiz ki, güzəran şüurunda belə bir təsəvvürün olması təbiidir. Amma belə təsəvvürlər bəzi hallarda yanlışlığa yol açır, insanların bir-birini adekvat qavramasına və anlamasına mənfi təsir göstərir. Bunun əsasında təşəkkül tapan təsəvvürlər və ya qiymətlər sistemi “onları”, yəni “yadları” qiymətləndirmədə etnosentrizmə gətirib çıxarır. Bu baxımdan hər bir mədəniyyət hadisəsi yalnız aid olduğu mədəniyyət normaları çərçivəsində düzgün başa düşülə bilər.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ VƏ TOLERANTLIQ

Qarşıdurmaları önləmək, onları aradan qaldırmaq üçün bir tərəfdən davranışın daxili tənzimləyicisi olan mədəni normaların ümumi davranış qaydalarına çevrilməsinə, digər tərəfdən isə siyasi mədəniyyətin təşəkkülünə şərait yaradılmalıdır. Siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi düşüncə

və davranış tərzini şərtləndirən əsas amildir. Siyasi mədəniyyət insanların cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakı prosesində təzahür edən münasibətlər sistemidir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər adət-ənənələr, cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normaları, kütləvi kommunikasiya vasitələri və sosial şəbəkələrdir. Hər bir ictimai-siyasi sistemə xas olan siyasi mədəniyyət və siyasi şüur tipi mövcuddur. Azərbaycan özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə malikdir ki, bu ənənələr də müəyyən siyasi şüur tipini və siyasi davranış tərzini formalaşdırmışdır. Bunu Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəniyyət abidələri də sübut edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlanğıc götürən, Şah İsmayıl Xətai tərəfindən inkişaf etdirilən dövlətçilik ənənələri milli dəyərlərə söykənmiş, müəyyən siyasi düşüncə və davranış tərzini formalaşdırmışdır.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin həyat fəaliyyəti onun mənsub olduğu sosial qrupun obyektiv xüsusiyyətlərindən, həmin qrupun davranışından asılıdır. Fərdin davranışının, o cümlədən siyasi davranışının psixoloji tədqiqi uzun müddət biheviolist yanaşmaya əsaslanmışdır. Biheviolistlər digər davranış növləri kimi siyasi davranışa da orqanizmin mühitə “öyrəşməsi” kimi baxırlar (Stimul – Reaksiya). Bu zaman şəxsiyyət subyektivlikdən

və ya immanent fəallıqdan kənarda nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin fəallığı istisna edilir, bütün hərəkətlər “S-R” formulu baxımdan araşdırılır.

Koqnitiv yanaşmada (A.Bandura, Q.Lassuel, R.Uolter) əsas diqqəti siyasi şüurun formalaşması mexanizminə yönəldirlər. Bu yanaşmaya görə, siyasi şüur psixi hadisə kimi insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, siyasi davranış aktoru siyasi gerçəkliyə uyğunlaşmaya və ya onu dəyişməyə cəhd, yönəliş və reaksiyalar kimi təzahür edir.

Ona görə də əsas məsələlərdən biri də fərdin davranışın mədəniyyət nümunələrini necə mənimsəməsidir. Burada enkulturasıya prosesi mühüm rol oynayır. “Enkulturasıya” anlayışını ilk dəfə amerika antropoloqu, etnoqrafı Melvill Herskovits istifadə etmişdir. O, “enkulturasıya” dedikdə, fərdin mədəniyyətin formasına daxil olmasını, fərd tərəfindən mədəniyyəti təşkil edən təfəkkürün və hərəkətlərin, davranış modellərinin mənimsənilməsinə başa düşürdü (14). Enkulturasıya mədəni norma və hərəkətlərin formal və qeyri-formal məcmusudur. Enkulturasıya zamanı müəyyən ideal şəxsiyyət tipinə xas olan davranış stereotiplərinin modelləşdirilməsi və formalaşdırılması baş verir ki, bu prosesdə mədəniyyət normaları mənimsənilir. Burada ideal şəxsiyyət

konkret mədəniyyət dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi üçün sosializasiya prosesindən fərqli olaraq, enkulturasıya yalnız konkret-tarixi mədəni mühitə xas olan mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir. Melvill Herskovitsin nəzəriyyəsinə görə, bu proses erkən uşaq yaşlarından başlayır və yetkinlik yaş dövrünə qədər iki mərhələdən keçir: 1) uşaqlıq dövrü, 2) yetkinlik dövrü. Beləliklə də müəyyən mədəniyyətdə mövcud olan davranış modelinin, nitq mədəniyyətinin, sosial normaların, vərdislərin, təfəkkür və düşüncə tərzinin mənimsənilməsindən ibarət enkulturasıya prosesində fərdin şəxsiyyət kimi təşəkkülü baş verir. C.F. Kottak isə hesab edir ki, enkulturasıya “insana cəmiyyətdəki rolunu, cəmiyyətdə qəbul edilənləri və həyat tərzini öyrədir” (24). Elə ona görədir ki, əksər tədqiqatçılar şəxsiyyət və mədəniyyəti bu baxımdan eyniləşdirirlər. Çünki enkulturasıya nəticəsində fərd müəyyən tarixi-lokal şəraitdə mövcud olan mədəniyyət nümunələrini, təcrübəni mənimsəyərək formalaşır. Enkulturasıyadan fərqli olaraq “inkulturasıya” isə daha uzunmüddətli proses kimi insanın həyatfəaliyyətində mədəniyyətə daxil olur.

Mədəni irsdə kodlaşdırılmış informasiyanın əldə edilməsi və mənimsənilməsi konkret təfəkkür tərzinin, şəxsiyyət tipinin formalaşmasına gətirib

çıxarır. Ona görə də müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif şəxsiyyət tipləri və düşüncə tərzləri təşəkkül tapır. Bu baxımdan ümumi şəkildə Şərq və Qərb mədəniyyət tipini, buna uyğun olaraq isə şəxsiyyət və təfəkkür tiplərini ayırd edirlər. Mədəni müxtəliflik mədəniyyətlərarası dialoq və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir zamanı özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Qərbdə bəzi müəlliflər mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsiri qloballaşma şəraitində yeni formada-mədəniyyətlərin toqquşması kimi təqdim edirlər (13). Samuel Hantingtonun fikrincə, yeni doğulan dünyada münaqişələrin mənbəyi nə ideologiya, nə də iqtisadiyyat olacaqdır. Münaqişələr yalnız mədəniyyətdən, onların fərqliliyindən qaynaqlanaraq mədəniyyətlərin qarşıdurması, toqquşması kimi təzahür edəcəkdir. Nəzərə alsaq ki mədəniyyət insanın ictimai varlıq kimi mövcudluğunu, identikliyi müəyyən edir, onda milli kimliyin getdikcə geopolitikada əsas amillərdən birinə çevriləcəyi qətiyyən şübhə doğurmur. Milli kimlik müasir insan üçün mahiyyətə tamamilə yeni məna kəsb edərək, şəxsiyyətin bitkin bir sistem kimi tamlığını təmin edir. Bütöv, kamil şəxsiyyətin insani mahiyyətini təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərdən imtina etməsi onun tənəzzülü və ya bütövlükdə mədəniyyətin tənəzzülü demək olardı. Özünüdərk, özünəqayıdış və özünü

yenidən kəşfə yönəliklik əsas aparıcı psixoloji hadisələrdir.

Bunu yaxşı anlayan bəzi güc mərkəzlərinin qarşıya qoyduğu əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, digər mədəniyyətlərə “demokratik dəyərlər” ixrac edərək, bəzən də bununla kifayətlənməyərək güc yolu ilə mövcud milli-mənəvi dəyərləri dəyişməklə, milli dövlətləri əridərək vahid hökmran “sivilizasiya” yaratmaqdır. Bunun üçün isə ilk növbədə milli özgürlüyü təmin edən milli-mənəvi, milli-mədəni dəyərlər dəyişdirilməli, ya da dağıdılmalıdır. Buna misal olaraq Şərq ölkələrinə “süngüdə demokratiya” daşıyanların həmin xalqların tarixi abidələrinin dağıdılması və milyonlarla insanın öz mədəni mühitini məcburən tərk etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdikləri siyasəti göstərmək olar. Bununla bağlı qeyd etməliyik ki, həmin güc mərkəzləri üçün müasir dünyanın gündəmində dayanan əsas məsələ milli identikliyi təmin edən “milli dövlət” əvəzinə “universal sivilizasiya” ideyasının həyata keçirilməsidir.

Fikrimizcə, mədəniyyətlərin “toqquşması”, “münaqişəsi” mədəniyyətin daxili inkişaf qanunauyğunluğu əsasında nəzərdən keçirilməlidir. Mədəniyyət nə qədər sabit, oturuşmuş, dəyişməz konstant kimi görünərsə də, onun dinamikliyi, tərəqqisi qaçılmaz gerçəklikdir. İnsan daima dərk etməyə can atır və aktuallaşmış bu yeni tələbatın

mövcud şəraitdə ödənilməsi bəzən mümkün olmur. Şəraitlə daxili tələbat arasındakı qarşılıqlı təsir güclü daxili gərginliyə səbəb olur. Nəticədə ya tələbata, ya da şəraitə yenidən baxmaq, onları tarazlaşdırmaq lazım gəlir. Burada münaqişə deyil, ziddiyyət özünü biruzə verir. İnkişafı təmin edən də məhz bu ziddiyyət və onun həllidir. Gerçəkləşdirilmiş tələbatlar mədəniyyət hadisəsi kimi təzahür edir. Ödənilmiş tələbat insanın özünü gerçəkləşdirməsi, özünü dərkidir. Yeni bir sənət əsərinin yaradılması yeni mədəniyyət hadisəsidir və onu zənginləşdirir. Amma dünyanın, insan aləmin yeni tərəflərini açıb göstərən sənət əsəri təkcə yeni mədəniyyət hadisəsi deyil, həm də mədəniyyətin köklü surətdə dəyişilməsini müəyyənləşdirən hadisədir. Yeni texnologiyaların meydana gəlməsi insanın gerçəkliyi dərkini yeni səviyyəsini təşkil etməklə yanaşı, həm də mədəniyyətin yeni məzmun və səviyyəsini müəyyənləşdirir.

İnsan tərəfindən yaradılmış maşın və mexanizmlər fəaliyyət alətlərindən onun subyektlərinə çevrilməkdədirlər. İndiyə qədər mövcud olan mədəniyyət öz mahiyyətini elə sürətlə dəyişir ki, onun yaratdığı və min illər boyu sanki dəyişməz hesab edilən, həyatı mənalandıran, insanın varlığına hopmuş dəyərlər bir andaca əriyib yox olurlar. Müasir insan özü də hiss etmədən öz yaratdığı dünyanı-mədəniyyəti dəyi-

şərək, sanki “mədəniyyətsizləşir”, “şəxssizləşir”. Sosial və psixoloji yadlaşma fenomeni gündəlik həyatın emosional fonunu “tərəfsizləşdirir”. İnsani hissləri yaşadan mədəniyyətin itməsi baş verir və bu proses Qərbdən başlayır. Tənzüllüdü mü bu? Əlbəttə, bu suala müsbət cavab vermək mümkün deyil. Amma bir şey tam aydındır ki, Şərq bu prosesdə Qərbdən hələ xeyli “geri” qalır.

Bu prosesin mahiyyətinə tam varmadan onu qarşıdurma, toqquşma kimi nəzərdən keçirənlər hadisələrin düzgün axarını da görə bilmirlər. Bunu yeniliklə (Qərblə) köhnəliyin (Şərqi) mübarizəsi, toqquşması kimi təqdim etməyə çalışanlar tarixin davamlı inkişaf qanunauyğunluğunu diqqətdən qaçıırırlar, bəlkə də bilərəkdən. Çünki yeni informasiya texnologiyaları dünyamızı nəinki kiçiltməyib, fərqləri aradan qaldırmayıb, əksinə, yeni bir dünyanı-virtual dünyanı da yaratmaqla onu dəyişmiş və hüdudsuz genişləndirmişdir. Virtual məkan, virtual zaman, virtual hərəkət kimi meydana çıxan gerçəklik öz növbəsində yeni mədəniyyəti və bu mədəniyyətin daşıyıcılarını da yaradır. Yeni mədəniyyətin yaradıcısı və daşıyıcısı yalnız insan deyil, həm də onunla birlikdə bu dünyanı təşkil edən müasir texnikadır. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin nüvəsi hesab edilən ailə institutu qısa zaman ərzində ciddi transformasiyaya uğra-

mışdır. Burada baş verən dəyişikliklər ilk dövrlərdə cəmiyyətdə “şok” yaratsa da, XXI əsrin ikinci yarısına doğru təsəvvürlər sürətlə və köklü şəkildə dəyişməyə başlamışdır. Belə inqilabi dəyişikliklər bütün sahələri əhatə etməkdədir. Sivilizasiyaların toqquşmasını real hadisə kimi qələmə verməsi, milli müxtəlifliyin harmoniyası olan multikulturalizmin tənəzzülə uğradığının bəyan edilməsi bəşəriyyət üçün naməlum görünən gələcək hadisələrdən “qaçış” kimi səciyyələndirilə bilər.

Mədəniyyətlərin, dinlərin “toqquşması ideyası” yeni sosial hadisə kimi nəzərdən keçirilə bilməz ən azı ona görə ki, yüzillik müharibələr bu siyasətdən qaynaqlanmışdır. Amma tarixin acı ibrət dərsləri göstərir ki, yalnız mədəni müxtəlifliyin harmoniyasının mövcudluğu dünya nizamını, harmoniyasını, mədəniyyətlərin inkişafını, onların zənginləşməsini, cəmiyyətin humanistləşməsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. М., 2008. -552 с.
2. Зиммель Г. Конфликт современной культуры // Культурология. XX век. Антология. М., 1995.
3. Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет

мир. М., 2018. -347.

4. Карл Юнг, Гэри Симан Восток и Запад: западная психология и восточная йога. М., 2016. -404 с.

5. Лебон Г. История арабской цивилизации / <http://kek.ksu.ru/Student/Islam/oglav.html>

6. Лемерль П., Китсикис Д. На перекрестке цивилизаций: История Византии. История Османской империи. М., 2006. -240 с.

7. Луиджи Анолли Психология культуры. Х., 2016. – 480 с.

8. Сидорина Т.Ю. Культурные трансформации XX столетия: кризис культуры в оценке западноевропейских и отечественных мыслителей. М., 2018. – 384 с.

9. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Сборник. / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова, М., Рольф. М.: Айрис-Пресс, 2010. - 640 с.

10. Тоффлер Э. Третья волна. М., 2010. -795 с.

11. Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие. М., 2008. -282 с.

12. Уэллс Г. Всеобщая история мировой цивилизации. М., 2017. 640с.

13. Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993. – 512 с.

14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

15. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., 2004. – 480 с.

16. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. М., 2004. – 635 с.

17. Беккер Ф. Этничность и миграция: критическое прочтение понятия этничности в миграционных исследованиях / Ф. Беккер // *Ab Imperio*. – 2001. – № 3. – С. 67–95.

18. Бергер П. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / П. Бергер, С. Хантингтон. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 382 с.

19. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эпоху / С. Бенхабиб. – М.: Логос, 2003. – 350 с.

20. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – 2-е изд., полн. перераб. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – 632 с.

21. Деррида Ж. Глобализация, мир и космополитизм / Ж. Деррида // *Космополис*. – № 2 (8). – 2004. – С. 125 – 140.

22. Кимлика У. Иммиграция, мультикультурализм, и государство всеобщего благосостояния / У. Кимлика / *Этика по международным делам*. – Т. 23. – М.: Инфинити М, 2006. – 789 с.

23. Herskovits M.J. *Cultural Anthropology* – N.Y., 1955.

24. Kottak C.F. *Window on Humanity: A Concise Introduction to Anthropology*. — 2004

ВОЗРОЖДЕНИЕ КУЛЬТУРЫ – УПАДОК ЛИЧНОСТИ?

Абстракт

В статье рассматриваются вопросы феномена культуры и культурное разнообразие. Отмечается, что в современных условиях, несмотря на процессы глобализации, культурное различие и идентичность личности являются очень важными факторами в диалоге культур и развитии личности. Подвергаются анализу различные подходы к проблеме мультикультурализма и национальной идентичности, формирования новой модели социального поведения.

REVIVAL OF CULTURE – DECLINE OF PERSONALITY?

Abstract

The article discusses issues of the phenomenon of culture and cultural diversity. It is noted that in modern conditions, despite the processes of globalization, cultural difference and identity of an individual are very important factors in the dialogue of cultures and personal development. Different approaches to the problem of multiculturalism and national identity, the formation of a new model of social behavior are analyzed.